

УДК 347.918

В.С. БАЛУХ, канд. юрид. наук, Одеський апеляційний господарський суд

ТРЕТЕЙСЬКА УГОДА ЯК ОСНОВА ТРЕТЕЙСЬКОГО РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Ключові слова: третейська угода, третейський запис, третейське застереження, третейське судочинство

В умовах сьогодення набуває актуального значення розвиток і поширення альтернативних процесуальних способів захисту цивільних прав та інтересів, серед яких найбільш яскравим прикладом є звернення до третейського суду. Разом з тим спостерігається певна недовіра населення до діяльності третейських судів, що обумовлюється, поза іншим, історичним досвідом їх діяльності на теренах Радянського союзу, який свідчить про те, що третейський розгляд не мав широкого розповсюдження, хоч офіційно на протязі всієї історії радянського права законодавцем було нормативно врегульовано діяльність третейського суду.

При цьому слід зазначити, що у загальному вигляді центральною категорією інституту третейського розгляду, оскільки визначає його природу, є угода про передачу спору на розгляд третейського суду (яка у правозастосовчій практиці та у літературі отримала назву арбітражна угода або третейська угода). Фактично, є підстави стверджувати що уся теорія третейського розгляду, як напрямку наукових досліджень у галузі цивільного права великою мірою обумовлена теоретичними дослідженнями правової природи третейської угоди як інституту договірного права [1, с.261]. Третейська угода є не лише суттєвою ознакою, що відрізняє третейське судочинство від інших альтернативних форм захисту права, але й визначає безпосередньо направ-

леність третейського процесу та створює підстави для його поширення у цивільно-правових відносинах.

У даному контексті дослідження правової природи третейської угоди у Радянському союзі дозволить як висвітлити історичні аспекти третейського судочинства, краще зрозуміти місце і роль третейських судів у захисті цивільних прав в СРСР, так і виявити ті негативні моменти, що частково обумовили недостатнє поширення альтернативних способів вирішення цивільно-правових спорів на сьогоднішній день, що обумовлюється негативним ставленням громадян до інституту третейського судочинства, сформованим на протязі багатьох років.

Дані обставини обґрунтовують актуальність обраної теми дослідження.

Питанню визначення сутності третейської угоди та її цивільно-правовому регулюванню присвячували свої роботи провідні вчені: С.С. Алексєєв, В.М. Ануров, О.А. Виноградова, О.В. Дзера, Г.К. Дмитрієва, Л. М. Завадська, О.І. Зайцев, О.С. Іюффе, Р.Ф. Каллістратова, О.С. Комаров, В.О. Копилова, М.М. Кузьміна, В.А. Мусін, І.Г. Побірченко, М.А. Попов, Ю.Д. Притика, О.Ю. Скворцов, Є.О. Суханов, В.М. Тарасов та інші. В свою чергу, окремі аспекти третейського судочинства в СРСР були висвітлені в працях В.В. Коваленка, Ю.А. Михайльського, О.Ю. Скворцова та інших.

Передусім слід зазначити, що в юридичній літературі спостерігається активна дискусія навколо проблеми правової природи третейської угоди, що передбачає декілька підходів до її визначення, зокрема:

– третейська угода є різновидом цивільно-правового договору. Так, на думку Є.Ю. Новікова угода про передачу спору на вирішення третейського суду є цивільним договором, що має похідне публічне (у тому числі і процесуальне) значення [2, с.194]. Слід зазначити, що сьогодні даний підхід підтримується і судовою практикою, зокрема, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і

кримінальних справ, зазначає, що третейська угода є різновидом цивільно-правового правочину й може бути визнана недійсною у порядку, установленому Цивільним кодексом України [3];

– третейська угода є договором процесуального характеру. Д.М. Сібільов та В.В. Комаров підкреслюють, що третейська угода не є цивільно-правовим правочином, а є цивільно-процесуальною угодою, оскільки правовими наслідками укладання такої угоди є процесуальні наслідки у вигляді виникнення компетенції третейського суду щодо розгляду спору; ця угода не передбачає виникнення матеріально-правових наслідків [4, с.910];

– третейська угода є специфічною угодою, що містить у своєму складі як матеріально-правові, так і процесуальні елементи. С.В. Ніколюкін акцентує увагу на тому, що особливий правовий статус третейської угоди пояснюється не лише матеріально-правовими, але й процесуальними наслідками його укладення (пророгаційна та дерогаційна дія третейської угоди) [5, с.28];

– третейська угода займає окреме місце у системі приватного права. О.Ю. Скворцов відзначає, що третейська угода не може бути кваліфіковано у якості цивільно-правового договору, оскільки не викликає виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Виступаючи у якості юридичного факту у сфері приватного права, третейська угода створює передумови для виникнення процесуальних відносин [6, с.14].

На нашу думку, неоднозначність розуміння правової природи третейської угоди частково обумовлюється тією роллю, яку відігравало третейське судочинство в захисті прав та інтересів у різні історичні періоди.

Разом із тим, слід зазначити, що в юридичній літературі розрізняють декілька видів третейських угод:

– третейський (арбітражний) договір – самостійна угода між зацікавленими особами, відповідно до якої вони досягають домовленості про третейський розгляд спорів, які мо-

жуть виникнути у зв'язку із виконанням чи тлумаченням якого-небудь матеріально-правового договору, укладеними між цими особами;

– третейське (арбітражне) застереження – це включена до тексту основного договору, який регулює матеріально-правові відносини сторін умова про третейський розгляд спорів, які можуть виникнути у зв'язку із даним договором у майбутньому;

– третейський запис – домовленість про третейський суд, що застосовується до існуючих спорів у вигляді окремої від основного договору угоди [7, с.124].

У рамках існування радянської правової системи для позначення третейської угоди у законодавстві застосовувався термін «третейський запис».

В залежності від особливостей правового регулювання положень щодо змісту та порядку укладання третейської угоди в цивільних правовідносинах умовно процес розвитку субінституту третейського запису в радянський період можливо поділити на декілька етапів:

Перший етап, що охоплює 1918–1963 рр., характеризується викладеним нижче.

Початком нормативного закріплення субінституту третейського запису стало прийняття Декрету про третейський суд від 16.02.1918 р., який передбачив, що «соглашение сторон о решении дела третейским судом излагается в третейской записи, на которой подписи должны быть засвидетельствованы. В третейской записи обозначаются стороны и предмет спора, а также срок окончания дела. От суда, однако, зависит расширить предмет спора». Отже, нормативно не було визначено ким повинен бути засвідчений третейський запис, однак можливо зробити висновок, що таке засвідчення мало б відбуватись у державному суді

Третейський запис згідно положень вищезгаданого Декрету міг бути оформлений лише у випадку наявності спору на стадії його вирішення в судовому порядку; приведення його

до виконання було пов'язано виключно із фактом внесення належного судового збору [8].

В подальшому Цивільним процесуальним кодексом РСФСР 1923 р., відповідно до якого справи про третейські записи та рішення належали до окремого провадження, було передбачено, що згода сторін на розбір їх спору за цивільним правом Третейським судом (третейський запис) набуває чинності лише після того, як відповідний народний суддя зробить надпис на третейському записі про його реєстрацію [9]. Однак при цьому не було визначено підстави для відмови народним суддею у реєстрації третейського запису. Як вбачається дана законодавча невизначеність створювала реальні передумови для невикористаного суддівського розсуду [10, с.27–28].

У свою чергу, постановою ВЦВК від 16.10.1924 р. «Про доповнення та зміни Цивільного процесуального кодексу РСФСР 1923 року», даний Кодекс доповнено додатком «Положення про третейський суд», відповідно до п.5 якого угода сторін на розбір їх справи третейським судом повинна бути викладена в особливому письмовому акті (третейському записі), який повинен містити: а) повне найменування та адреса учасників спору; б) вказівка на повноваження на організацію третейського суду у тих випадках, коли третейський запис складається від імені колективу або не самими учасниками спору; в) предмет спору, що надається на вирішення суду; г) точне найменування обраних суддів, а також вказівка на те, хто з них обраний головою; д) строк вирішення справи; е) місце та час складання третейського запису; є) згода обраних членів третейського суду; ж) підписи усіх учасників у спорі та членів третейського суду [11]. Водночас, як було зазначено, третейські записи підлягали обов'язковому засвідченню в нотаріальному порядку, під яким розумілось «вчинення напису на самім акті в тому, що такий-то акт подала до нотаріальної контори така-то особа, що його справді написала ця особа, що особовість їх, а також їхнє право до вчинення даного акту

посвідчено певним способом, і що будь-чого іншого суперечного чинним узаконенням в акті нема» [12].

Засвідчення третейського запису в нотаріальному порядку викликало ряд юридичних наслідків: сторони у даному випадку не вправі були відмовитись від третейського суду крім випадку, коли сторона доведе факт зацікавленості будь-якого з суддів у наслідках справи, про який сторони не було відомо при укладенні третейської угоди; рішення Третейського суду може бути приведено до виконання в примусовому порядку.

Вищезгадані положення про третейський суд були відтворені в межах цивільного процесуального кодексу Української РСР 1924 та 1929 років.

Таким чином, на даному етапі історичного розвитку, нормативна база щодо оформлення третейської угоди у цивільних правовідносинах була за своїм змістом нерозвинutoю, норми мали переважно самий загальний характер і практично не враховували необхідність вирішення питань щодо умов дійсності та юридичної сили такої угоди. Дані обставини були, на наш погляд, обґрунтовані тим, що фактично прерогатива у вирішенні цивільних справ відводилась державному судочинству за наявності нормативно передбачених можливостей для тотального контролю за діяльністю третейських судів державними судовими органами. В юридичному словнику того часу у статті, що була присвячена третейському суду, було зазначено «в СССР граждане не пользуются третейским судом, так как относятся с полным доверием к народным судам» [13, с.517]. Поряд з цим за висловленнями радянських юристів «производство по третейским записям и решениям в отношении гражданских сделок внутри союзных республик практического значения не имеет» [14, с.237].

Отже, на підставі викладеного можливо зробити висновок, що третейський запис у період 1918–1963 рр. був по суті процесуальним документом, оскільки:

– по-перше, положення про третейський запис було частиною цивільно-процесуального законодавства;

– по-друге, третейський запис являв собою по суті два самостійних договори, що мали процесуальні наслідки: по перше – між учасниками спору, а по друге, між ними та посередниками – третейськими суддями, оскільки за допомогою підпису на третейському записі третейські судді виявляли свою згоду на вирішенні конкретного спору.

Поряд із цим, вимога щодо засвідчення третейського запису народними суддями або в подальшому в нотаріальному порядку наділяла таку угоду додатковим публічним процесуальним змістом. За таких обставин, надмірне врегулювання порядку укладання третейського запису, поза іншим, ставало на заваді можливостям ефективного практичного використання третейського розгляду у вирішенні цивільно-правових спорів.

Другий етап розвитку субінституту третейської угоди у радянський період, що охоплює 1964–1991 роки, пов'язується із введенням в дію з 1.01.1964 р. Цивільного процесуального кодексу Української РСР 1963 р., який став значним кроком у розвитку системи третейського судочинства радянського періоду. Відтепер, збільшення ролі третейських судів у житті суспільства пояснювалась необхідністю залучення представників спільноти до здійснення функцій, що виконувались державними органами. Третейське судочинство як форма суспільного вирішення спорів розглядалось в якості ще одного із кроків на шляху переростання соціалістичної державності в суспільне самоврядування [15, с.62].

На відміну від раніш діючого законодавства, було визначено ті процесуальні дії державних судових органів, які могли б сприяти передачі громадянами цивільних спорів на розв'язання третейського суду. Зокрема, відповідно до п.11 ст.143 Цивільного процесуального кодексу Української РСР 1963 р. в процесі підготовки цивільних справ до розгляду суддя роз'яснює сторонам можливість

звернутися за розв'язанням спору до третейського суду, а також про наслідки такої процесуальної дії [16].

Згідно ст.5 Положення про третейський суд – додатку № 2 до Цивільного процесуального кодексу України було визначено обов'язкові дані третейського запису, до яких належать найменування сторін і їх місце проживання, предмет спору, найменування обраних суддів, строк вирішення спору та місце і час укладання договору.

На той час було передбачено лише обов'язковість письмової форми третейського запису за підписами учасників спору. Для укладання третейського запису не потрібно попередній дозвіл адміністративного чи судового органу. Нотаріальне посвідчення третейського запису законом не встановлено. Не передбачена й реєстрація запису в народному суді чи в іншому державному органів [16, с.479]. Поряд із цим було збережено раніш діючу підставу для відмови сторони від укладеного третейського запису у випадку, коли сторона доведе, що будь-хто з суддів, незалежно від того, якою стороною його обрано, заінтересований у наслідках справи й про ці обставини стороні не було відомо під час укладання договору. Однак залишилось не вирішеним питання правомочностей щодо оцінки обґрунтованості і доведеності мотивів відмови від третейського запису, і як наслідок, не було передбачено й порядку прийняття або відхилення такої відмови, також не було роз'яснено питання щодо вибору місця розв'язання спору третейським судом, а також підстави для визнання недійсними третейських записів.

Отже, подальший історичний розвиток субінституту третейського запису характеризується послабленням державного контролю на стадії укладання третейського запису, що призвело до того, що третейський запис як вихідна точка третейського розгляду став наслідком волевиявлення самих сторін і більше нікого. Саме ця обставина автономізує процедуру розгляду від усіх інших факторів, які стоять за

межами угоди сторін (за винятком відповідності закону) [17, с.19]. Разом з тим, наявне правове регулювання третейської угоди все ж так не дозволяло адекватно забезпечити захист прав та законних інтересів учасників цивільного обороту засобами третейського розгляду.

Таким чином, проведений історичний аналіз свідчить про те третейський розгляд в СРСР при розгляді цивільно-правових спорів не отримав широкого поширення у зв'язку із слабкою правовою регламентацією, зокрема, питань третейської угоди як основи для організації та діяльності третейських судів, що як наслідок обумовлювало наявність багатьох неясних та спірних моментів в її регулюванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Притика Ю. Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Ю. Д. Притика ; Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 632 с.
2. Новиков Е. Ю. Третейское разбирательство споров, подведомственных судам общей юрисдикции: проблемы нормативного регулирования / Е. Ю. Новиков // Актуальные проблемы гражданского процесса. – 2002. – С. 190–210.
3. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : від 25.01.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21430540>.
4. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / В. В. Комаров, В. І. Тертишков, В. В. Баранкова та ін. ; за заг. ред. проф. В. В. Комарова. – Х. : Харків юрид., 2008. – 928 с.
5. Николюкин С. В. Третейское соглашение как гражданско-правового договор / Николюкин С. В. // Вопросы экономики и права. – 2010. – № 7. – С. 24–29.
6. Скворцов О. Ю. Проблемы третейского разбирательства предпринимательских споров в России : автореф. дис. на соискание
- ученой степени докт. юрид. наук : 12.00.03, 12.00.15 / О. Ю. Скворцов ; С.-Петербур. гос. ун-т. – СПб., 2006. – 46 с.
7. Рожкова М. А. Договорное право : соглашения о подсудности, международной подсудности, примирительной процедуре, арбитражное (третейское) и мировое соглашения / М. А. Рожкова, Н. Г. Елисеев, О. Ю. Скворцов ; общ. ред. М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2008. – 283 с.
8. Декрет Всероссийского центрального исполнительного комитета «О третейском суде» : от 16.02.1918 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libussr.ru/index.htm>.
9. Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета «О введении в действие Гражданского процессуального кодекса РСФСР.» : от 10.07.1923 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libussr.ru/index.htm>.
10. Гимазов Р. Н. Взаимодействие государственных и третейских судов в России (исторический аспект) : учеб. пособие / Р. Н. Гимазов. – Саратов, 2005. – 60 с.
11. Постановление Всероссийского центрального исполнительного комитета «О дополнениях и изменениях Гражданского процессуального кодекса РСФСР.» : от 16.10.1924 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libussr.ru/index.htm>.
12. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР «Положення про державний нотаріат» : від 20.04.1923 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ЛІГА: Закон Професіонал 7.4.2 Соруісht: ІАЦ «ЛІГА» 1994-2002.
13. Юридический слова : в 2 т. Т. 2 / под ред. П. И. Кудрявцева. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1956. – 663 с.
14. Абрамов С. Н. Гражданский процесс : учебник / С. Н. Абрамов, В. Н. Бельдюгин, В. Г. Гранберг и др. ; под ред. Клейнман А. Ф. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 352 с.
15. Акопов Е. Хозяйственные споры разрешаются общественниками / Е. Акопов // Социалистическая законность. – 1965. – № 11. – С. 62.

16. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР : наук.-практ. комент. / [відп. ред. І. П. Кононеко]. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1973. –495 с.
17. Закон України «Про третейські суди» : наук.-практ. комент. / [П. В. Куфтирєв, В. І. Нагнибіда, Р. О. Стефанчук та ін.] ; за заг.ред. Ю. В. Білоусова, П. В. Куфтирєва. – К. : Правова єдність, 2008. – 432 с.

Балух В. С. Третейська угода як основа третейського розгляду цивільно-правових спорів у радянський період / В. С. Балух // Форум права. – 2013. – № 1. – С. 41–46 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13bvcurp.pdf>

Розкрито історичний розвиток правового регулювання інституту третейської угоди в радянський період. Досліджено відповідні етапи такого розвитку та окреслено їх особливості. Зроблено висновок щодо слабкої правової регламентації питань третейської угоди, що обумовило недостатнє поширення третейського розгляду цивільно-правових спорів у СРСР.

***

Балух В.С. Третейское соглашение как основа третейского рассмотрения гражданско-правовых споров в советский период

Раскрыто историческое развитие правового регулирования института третейского соглашения в советский период. Исследованы соответствующие этапы такого развития и очерчены их особенности. Сделан вывод о слабой правовой регламентации вопросов третейского соглашения, что обусловило недостаточное распространение третейского рассмотрения гражданско-правовых споров в СССР.

***

Baluh V.S. Arbitration Agreement as the Basis of Arbitral Review of Disputes under Civil Law during the Soviet Time

Historical development of legal regulations of the institute of arbitration agreement during the Soviet time was unfolded. The corresponding stages of such a development were researched and their peculiarities were outlined. A conclusion concerning weak legal regulatory activities on issues of arbitration agreement was made, which caused insufficient extension of arbitration agreement review of disputes under civil law in the USSR.